

"ОБРАЗ СВІТУ" ТА "КАРТИНА СВІТУ" ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ ВІЗУАЛЬНО-МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА

В статті подано порівняльний аналіз понять, "образ світу" та "картина світу". Розкривається їх роль у розвитку індивідуальних стратегій візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта.

Ключові слова: візуальне мислення; образ-концепт; візуально-мисленнєві стратегії; образ світу; картина світу; наочність; стратегіально-семантичний підхід.

Метою нашого дослідження є розкриття змісту таких понять, як "образ світу", "картина світу", а також вивчення їх впливу на становлення індивідуальних стратегій візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта.

Актуальність означеної проблеми зумовлена необхідністю вивчення візуально-мисленнєвої діяльності як продуктивного виду мисленнєвої діяльності та її недостатньою дослідженістю у сучасній психологічній науці. На основі узагальнення теоретико-методологічних засад дослідження та розробки стратегіально-семантичного підходу до вивчення цієї проблеми було дано визначення візуального мислення, яке відповідає нашому концептуальному баченню означеної проблеми. Воно полягає в тому, що: а) візуальне мислення є найвищим рівнем розвитку наочних видів мисленнєвої діяльності; б) її продуктивним видом, що має складну інтегральну структуру та відображає зв'язки й відношення об'єктивної реальності за допомогою різних форм візуального кодування на метавербальному рівні; в) змістом цього рівня наочно-мисленнєвої діяльності є трансформація різних проблемних ситуацій у структури нових знань, створення образів-концептів. Їх матеріальними носіями можуть бути моделі, графіки, схеми, карти, а також різні артономічні форми (малюнки, картини, скульптура, архітектура, тощо), що є результатом візуального метамоделювання на різних рівнях відображення реальності: від конкретних речей до вищих рівнів абстрагування дійсності [14].

Виходячи із загальної концептуальної моделі візуально-мисленнєвої діяльності, була створена модель її механізмів, в якості яких є візуально-мисленнєві стратегії. Остання розглядається нами як система індивідуально та особистісно усталених тенденцій до використання способів і прийомів трансформації та суб'єктивно-семантичної інтерпретації образу-концепту, що може реалізовуватися як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівні, є індивідуально-особистісно та діяльнісно зумовленою, функціонально усталеною і реалізується в процесі перебігу процесу візуального мислення при розв'язанні тих чи інших творчих задач.

Їх ми розглядаємо як складні інтегральні утворення, що мають ієрархічно організовану структуру, котра включає в себе мета-, макро-, і мікрорівні. За допомогою візуально-мисленнєвої стратегії визначається сам вибір "бачення" проблеми суб'єктом діяльності (регулятивно-особистісний компонент), пріоритет тих чи інших способів її розв'язання (операціональний компонент) та семантичної інтерпретації створюваного образу-концепту (змістовий компонент).

Метарівень є найвищим рівнем у структурі візуально-мисленнєвої стратегії і розглядається як когнітивно-особистісна модель "бачення проблеми", як глобальна пізнавальна гіпотеза, що вибудовується в процесі індивідуального пізнання, "бачення" джерела стимуляції відповідно до образу світу суб'єкта діяльності. Мотивація до візуалізації тієї або іншої проблеми закладена в активній діяльнісній природі образу світу, а також мотиваційно-сміслових структурах особистості суб'єкта діяльності.

Означений рівень візуально-мисленнєвої стратегії здійснює регулятивний вплив на її макрорівень.

Макрорівень візуально-мисленнєвої стратегії ми розглядаємо як концептуально-емпіричний рівень реалізації задуму, створення конкретного візуального образу. До структури макрорівня входять змістові та операціональні компоненти, семантика яких визначається "картиною світу" суб'єкта діяльності.

Мікрорівень візуально-мисленнєвої стратегії включає усвідомлювані та неусвідомлювано-інтуїтивні вікарно-перцептивні дії, уявленнєво-просторові трансформації (на рівні просторової комбінаторики), перцептивні еталони.

В наших дослідженнях доведено, що розвиток візуально-мисленнєвої стратегії в процесі антропо- і онтогенезу візуально-мисленнєвої діяльності відбувається у такій послідовності: мікрорівень – макрорівень – метарівень. На рівні її сформованості навпаки, регуляція відбувається у зворотному напрямку.

Означені рівні візуально-мисленнєвих стратегій є системними утвореннями, які структурно та функціонально взаємопов'язані між собою. Їх сформованість свідчить про відносну завершеність, або високий рівень розвитку операціональних та змістових компонентів візуально-мисленнєвої діяльності.

У психологічній науці існує досвід пошуку моделей когнітивно - особистісних структур: "прототипи", "передбачувальні схеми", "фрейми", "глибинні семантичні і синтаксичні універсали", тощо. За допомогою цих структур робилися спроби створити модель впливу суспільного й індивідуального досвіду на "бачення світу" суб'єкта діяльності та організацію форм його активності.

Найбільш адекватною поставленій меті нашого дослідження є введення категорії "образ світу" О.М.Леонтьєвим. Саме тому розглядання метарівня візуально-мисленнєвих стратегій вимагає дослідження базису, на якому він ґрунтується та складових його елементів. Розглянемо внутрішні і зовнішні фактори, які, на нашу думку, визначають особливості метарівня візуально-мисленнєвих стратегій.

Для уточнення методологічних позицій нашого дослідження нам необхідно більш детально розглянути поняття "образ світу" і "картина світу", встановити схоже і відмінне між цими поняттями, а також взаємозв'язки між ними. Для цього зупинимося на категорії "картина світу". В психологічній науці, як і в інших науках, не існує однозначного розуміння цих категорій. В цілому можна виділити наступні тенденції: "образ світу" і "картина світу" - тожодні за своїм

змістом поняття; категорія "картина світу" трактується як більш широка категорія порівняно з "образом світу". Картина світу - це змістова сторона образу світу, тобто його результат, і відповідно, більш вузьке за своїм змістом поняття.

Феномен, іменований "картиною світу", є таким же стародавнім, як і сама людина. Створення перших картин світу в людини збігається за часом з початком антропогенезу. Хоча думка про існування особливого мовного світобачення як науково-філософська проблема була сформульована В. Гумбольдом ще на початку XIX століття, проте, реалія, означувана терміном "картина світу", стала предметом науково-філософського розгляду лише в недавній час. Уперше термін "картина світу" був запропонований у фізиці для визначення "фізичної картини світу" в кінці XIX – початку XX століття. Одними з перших, хто почав досліджувати це поняття, були Г. Герц та М. Планк. Необхідність створення картини світу для регуляції життєдіяльності людини підкреслював А. Ейнштейн.

У наш час під науковою картиною світу розуміють систему найзагальніших уявлень про світ, що виробляються в науці за допомогою фундаментальних понять і принципів цієї науки, з яких дедуктивно виводяться її основні положення. З картиною світу пов'язують початкові передумови розгляду світу, змістовно-онтологічної побудови наукового знання, глибинні структури, що є підґрунтям науково-пізнавальної діяльності [13].

Починаючи з 60-х років XX ст., проблема картини світу розглядалася в рамках семіотики під час вивчення первинних моделювальних систем (мови) і вторинних моделювальних систем (міфу, релігії, фольклору, поезії, прози, кіно, живопису, архітектури тощо). Культура при цьому підходить трактується як "не успадкована пам'ять колективу", і її головним завданням визнається структурна організація оточуючого людину світу, що знаходить свій вираз у моделі світу [10].

У рамках кібернетичного підходу до моделювальних систем модель світу визначалася як образ світу, одержуваний внаслідок перекодування сприйманих сигналів - первинних даних, що фіксуються приладами (штучними або органічними, тобто рецепторами) і вторинних даних, що є результатом перекодування первинних даних [13].

Семіотичними дослідженнями в галузі культури [6] було доведено, що різні знакові системи по-різному моделюють світ і володіють різною моделювальною здатністю. Так, найбільший ступінь абстрагованості і водночас найменшу моделювальну здатність мають математичні системи, релігії. Знакові системи природних мов посідають проміжне положення між цими двома типами знакових систем.

У подальших наукових розробках з реконструкції картини світу поняття моделі поступово втрачає своє вузько кібернетичне значення і використовується в більш широкому гносеологічному і загальнонауковому значеннях як смисловий замісник модельованого об'єкта. Так, А.Я.Гуревич в дослідженні, присвяченому реконструкції середньовічного образу світу, базисних категорій середньовічного світосприйняття й особливостей середньовічної культури, зазначає, що термін "модель" він не визнає в спеціальному, кібернетичному значенні, і використовує як рівнозначні такі вирази, як "модель світу", "картина світу", "бачення світу" [5]. Модель світу А.Я. Гуревич визначає як "сітку координат", за допомогою яких люди сприймають дійсність і будують образ світу, який існує у свідомості. [5, с. 15-16].

Зважаючи на наявність у науці плюралізму точок зору щодо тлумачення феномена "картина світу" в цілях нашого дослідження нам необхідно розмежувати поняття "глобальна картина світу" і "індивідуальна картина світу". Під глобальною картиною світу ми розуміємо таку картину світу, яка є результатом духовної наукової і матеріальної активності суспільства. Вона може мати свої підрівні: наукова картина світу і практична картина світу. Образ світу завжди індивідуальний, а тому не є тотожним до поняття "глобальна" картина світу (або "загальнолюдська" картина світу), виступаючи по відношенню до неї операціональним поняттям.

На нашу думку, аналогом співвідношення цих понять є співвідношення інших понять: світобачення і світогляд. Подібно тому, як світогляд складає частину загального світобачення, так і індивідуальний образ світу існує в контексті загальної картини світу. Але в той же час світобачення є продуктом світогляду.

Розглядаючи категорії "картина світу" і "образ світу", не можна не зупинитися на їх співвідношенні з категорією "ментальність". На думку О.Я.Гуревича, підґрунтям ментальності є образ світу, який закладено культурою у свідомість людей окремого суспільства і перетворюється ними спонтанно, здебільшого поза контролем їхньої "буденної свідомості" [5, с.10]. За В. Храмовою, "ментальність - це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля, тому вона є природним баченням світу, достеменно не прорефлексованим і логічно не обґрунтованим. У культурно-історичному вимірі суспільного буття ментальність постає як спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати в свідомість у певне світобачення" [16, с. 4]. Визначення ментальності В. Храмовою нам здається найбільш близьким, синонімічним, спорідненим поняттю "картина світу". Воно дає можливість вивчення форм свідомого та несвідомого в структурі мислення взагалі, та візуального мислення, зокрема, а саме - уявлень, образів, архетипів, тощо. Нам імпонує визначення ментальності як семантичної матриці пізнання світу, яка оприявнюється використовуваною при цьому структурно-значеннєвою, логіко-семантичною мовою мислення та визначає значеннєві реакції певних культурних суб'єктів. Вона може значно відрізнятися за своєю структурною та вербальною організацією, а мова раціонального мислення істотно відрізняється від мови несвідомого в мисленні.

У структурі несвідомої частини ментальності саме міф є інтегральним чинником завдяки своїй давності, усталеності в індивідуальному та колективному психічному, спроможності охоплювати світ загалом, задавати координати картини світу. Через міф можливе осягнення й усвідомлення таких формальних елементів ментальності, як архетип, символ, образ, тощо. У сучасній психологічній антропології міф трактується як універсальний культурний феномен, значення якого виходить за конкретні часові виміри. Водночас, міф в кожен епоху інсталюється в духовних координатах часу як первісний код символів, смислів, світоглядних уявлень, які в науці означаються терміном "архетипи". Це розкрито в працях Ф.Ніцше, З.Фрейда, К.-Г.Юнга, М.Гайдеггера та інших, а також революційними

теоріями в "точних" чи природничих науках (Р.Рентген, А.Ейнштейн, Н.Бор та інших). Таким чином, у своєму дослідженні ми будемо розглядати поняття "картина світу" та "ментальність" як синонімічні, а "образ світу" як їх індивідуально-динамічну похідну... і, водночас, – як утворювальну складову.

У формуванні картини світу беруть участь всі сторони психічної діяльності людини, починаючи з відчуттів, сприймань, уявлень і закінчуючи вищими формами мислення і самосвідомістю людини. Образ світу виникає в різних актах світовідчуження, світовідчуття, світобачення, світосприймання, світоуявлення, світооцінки, світоз'ясування, у таких переживаннях світу як цілісність, в актах світодії. [13, с.20]. Процес світоосягнення в людини є континуальним, і будь-яка його дискретизація в строгому значенні слова є умовною.

Отже, поняття "картина світу" і "образ світу" є тісно взаємопов'язаними і похідними один від одного. Якщо розглядати смислову зв'язку "картина світу" - активність суб'єкта - "образ світу", то образ світу суб'єкта діяльності є похідним до "картини світу" і це можна розглядати як розпредмечування картини світу. Але існує й інша смислова зв'язка: образ світу - активність суб'єкта - картина світу. В процесі континуального створення образу світу суб'єкта діяльності виникає індивідуальна (приватна) картина світу, як похідна образу світу, як його змістова складова, як процес опредмечування навколишнього світу. У такому разі можна говорити про спів-творення суб'єктом діяльності загальної картини світу, розглядаючи його як механізм континуальності розвитку глобальної картини світу.

Таким чином, картину світу можна розглядати як похідну початкового глобального образу світу, що лежить в основі світобачення людини, як його змістову сторону, як результат духовної діяльності людини. За такого підходу "картина світу" постає як суб'єктивний образ об'єктивної реальності і входить в клас ідеального, яке, не припиняючи бути образом реальності, опредмечується в знакових формах, у той же час, не відображаючись повністю ні в одній із них.

Як і будь-яке утворення, що належить до класу ідеального, картина світу має подвійне існування, – як опредмечений елемент свідомості, що не об'єктивувався, і життєдіяльність людини. Необ'єктивовані форми буття ідеального постають як смисловий рух у вигляді спонтанного потоку образів в свідомості людини в більш глибоких шарах її психіки. З іншого боку, вони об'єктивуються у вигляді опредмечених утворень - різних "слідів", випадкових або закономірних, і використовуються людиною в процесі життєдіяльності. "Відбитки" картини світу, її скам'янілості можна знайти в мові, міміці, моді, способах господарювання, технології тощо, побудованих з урахуванням "логіки" речового світу, що викристалізувалась та відобразилася в картині світу, різних соціокультурних стереотипах поведінки людей тощо [397]. Картина світу існує в нашій свідомості в неоформленому і невідрефлексованому вигляді. В такому стані вона не дана свідомості у всій її повноті. Об'єктивація картини світу включає експлікацію суб'єктивних установок, цілей і мотивів життєдіяльності людини, її регулятивних структур і смислотворчих чинників.

Як глибинний шар світобачення людини, картина світу не завжди може бути адекватно виявлена в актах саморефлексії самим носієм цієї картини світу і може навіть взагалі не усвідомлюватися ним як наявне. Вона, як змістова модель ідеального образу світу, може інтерпретуватися на різних семіотичних рівнях, так званих "мовах-втілювачах", або текстах на цих мовах, які допомагають реконструювати наявну на цей момент або існуючу раніше картину світу. "Модель світу, - пишуть В.А. Іванов і В.Н. Топоров, - може реалізуватися в різних формах людської поведінки і в наслідках цієї поведінки (наприклад, в мовних текстах, соціальних інститутах, пам'ятниках матеріальної культури тощо); надалі така реалізація називається текстом" [7, с.7].

Семіотичні втілення картини світу (моделі) світу є неоднорідними. Тексти-втілювачі концептуальних систем розрізняються, перш за все, за субстанцією знаків, що утворюють ці тексти, у якості їх можуть слугувати "письмове або усне мовлення, візуальна або вербальна мова, послідовність графічних, живописних або скульптурних зображень, архітектурні комплекси, музичні або вокальні фрази, жести, певні форми людської поведінки (наприклад, стан сну, гіпнозу, екстазу тощо) і осмислені особливим чином звичні форми поведінки, а також залучені в культурну сферу звичні предмети побуту" [6, с.136].

Функції картини світу витікають з природи і призначень людської життєдіяльності, світобачення. Світобачення має дві базисні функції – інтерпретативну (здійснити бачення світу) і регулятивну (служити орієнтиром у світі, бути універсальним орієнтиром людської життєдіяльності). Ці ж функції виконує і картина світу.

Без картини світу як глобального образу світу не могла б здійснитися в усій повноті життєдіяльність людини як біосоціальної істоти. Картина світу як регулятив людської життєдіяльності має широкий простір дії не тільки в свідомості, психіці, людському дусі, але і в усьому тому, регулятором чого вона є, - в поведінці людей, матеріально-тілесній практиці, продуктах культури, тощо. На образ світу, що становить ядро світобачення людини, спирається людина в своїй соціокультурній діяльності [10]. Без картини світу неможливим виявилось б людське спілкування і взаєморозуміння. Завдяки картині світу як базисному компоненту ментальності людини відбувається взаємодія знання і поведінки людей в суспільстві, проникнення в духовні світи один одного.

Основною функцією картини світу є пізнання, яке реалізується в її інтерпретаційній "оптичній" силі і широті. Але в той же час людина не бачить того, що знаходиться зовні її уявлень про світ, тобто "людина бачить те, що знає" і в цьому виявляється певна обмеженість пізнавальної функції картини світу. Ці своєрідні "ножиці", "анти-тенденції" є механізмом, "рушійною силою до її видозміни", трансформації, модифікації, зміни фундаментальних картин світу. Тільки в цьому разі непомічені явища можуть потрапити у "видиме поле" людини і бути для неї зрозумілими [13]. Таким чином, загальна картина світу може служити своєрідним посередником у комунікативному процесі, забезпечуючи їх взаємопроникнення. Виходячи з цього, розуміння у ряді досліджень [11] трактується як реконструкція значення. Воно можливе, якщо біля тих, що спілкуються, виникає єдине смислове поле, в межах якого здійснюється смисловий рух. Загальна картина світу служить своєрідним посередником не тільки при взаєморозумінні індивідів, але і при контакті різних сфер людської діяльності та культури – філософії, науки, мистецтва тощо.

Існує розмежування картин світу на концептуальні та художні. На наш погляд такий поділ є досить умовним,

оскільки в художній картині світу присутнє концептуальне, а в концептуальних – елементи картинно-образного. До концептуальних (або наукових) відносять раціонально оброблені картини світу, які несуть певний тип категоріальної парадигми як засобу теоретичної раціоналізації образу світу. Сюди відносять функціональні, інформаційні, теоретико-ймовірнісні картини світу тощо. На відміну від науки, що створює "світ" штучно сконструйованих ідеальних абстрактних об'єктів, які формують модель реального світу, міфологія, мистецтво, релігія представляють реальність в реальноподібних формах. Ситуація плюралізму картин світу (художніх світобачень) існує в мистецтві, в якому швидше можна говорити не про картину світу, а про картини світу, питання про синтез яких з метою єдиного світобачення позбавлено сенсу [13, с.18]. Прийнято розглядати все різноманіття стилів, відомих в історії мистецтва, як такі, що розташовуються між двома полюсами – натуралізмом зображення реальності і абстракцією (у всьому багатстві її різновидів) які вільні у своєму самовираженні "відчуття реальності".

Світогляд художника завжди переломлюється через призму його світобачення, в основі якого лежить власна, індивідуальна концепція світу. Так, наприклад, залежно від особливостей його концептуального моделювання, може по-різному відбуватися розгортання картин світу в художніх зображеннях [13]. Привласнення загальної картини світу відбувається через становлення суб'єктивного образу світу, продуктом якого є нова суб'єктивна картина світу як приватний конструкт розвитку нової загальної картини світу. Суб'єктивність картини світу пов'язана з участю окремих осіб у формуванні її фрагментів і окремих зрізів.

Отже, ми бачимо, що привласнення загальної картини світу є результатом всієї духовної активності людини, яке включає як споглядальні форми віддзеркалення, матеріальну сферу розуміння, так і несвідоме, підсвідоме, надсвідоме в психіці людини. Картина світу, будучи найзмістовнішою, сутнісною стороною образу світу суб'єкта діяльності, несе в собі його основні властивості. Головним принципом вибірковості її змісту є принцип ціннісної орієнтації, або ціннісної ієрархізації "наочного світу".

Базисним матеріалом для картини світу є категоріально-семантичний рівень (шар) тієї або іншої культури. На думку А.Я. Гуревича, "вбирання", сприйняття цих категорій і уявлень має неусвідомлений характер, хоча можуть бути присутні елементи контролю з боку правлячих груп над свободою інтерпретації деяких категорій і понять, відмінних від загальноприйнятої їх інтерпретації. Ці категорії, семантика культури відображені в мові, а також в інших знакових системах (мова мистецтва, науки, релігії) – "мислити про світ, не користуючись цими категоріями, так само неможливо, як не можна мислити поза категоріями мови" [5]. На наш погляд, необхідно виділити різні рівні відображення реальності в картині світу, як рівень вербальних знакових систем, так і рівень невербальної семантики, зокрема іконічної семантики.

В картині світу існує певна дихотомія відношень "загальне-індивідуальне". Велику роль в створенні загальної картини світу відіграють суб'єктивні картини світу окремих видатних осіб, їх відкриття, творіння, їхні стратегії світобачення, які залишилися в різних знакових картинах світу. На думку Б.М. Величковського, ментальний простір суб'єкта діяльності задається ментальним простором універсуму, який, у свою чергу, ділиться на самостійні смислові поля, що обмежені просторово-часовою взаємодією і семантичним контекстом. При цьому кожний ментальний простір задає власний контекст, володіє власним емоційним забарвленням і диктує свої правила побудови дій [1]. Кожний ментальний простір описує свою власну реальність – реальність людського уявлення – пише В.Ф.Петренко [11], чи то спогад про минуле, чи мрії про майбутнє, реконструкція історичної епохи або образ самого себе. У свою чергу, "загальнокультурний ментальний простір" як сукупність значень образів, символів суспільної свідомості в тій або іншій мірі повноти привласнюється конкретним суб'єктом і, переломлюючись через його систему цінностей, через його світогляд, набуває того або іншого індивідуально-особистісного значення, задає відношення суб'єкта до цієї реальності і визначає спосіб використання цього ментального простору як історичної метафори для категоризації подальших епох.

Таким чином, метарівень візуально-мисленневих стратегій одночасно є достатньо широким (розширеним) за рахунок віддзеркалення загального ментального простору універсуму, але водночас обмеженим тією конкретно-історичною системою значень, що несе в собі сукупний суспільний досвід, яка властива тій або іншій соціальній спільноті, тій або іншій культурі. Загальнолюдські інваріанти цих систем обумовлені схожістю життєдіяльності різних соціальних спільнот і народів, наявністю загальнолюдської культури [11], але розмежовані індивідуальним досвідом суб'єктів діяльності.

Індивідуальна картина світу виникає як результат, продукт активності суб'єкта з розпредмечування продуктів культури і несе в собі проєкцію його діяльності, що перш за все виявляється в динамізмі світобачення цього суб'єкта. Динамізм картини світу знаходить своє віддзеркалення в її будові, де наявні шари з різних світобачень, в синтезі духовно-індивідуальної і культурно-історичної субстанцій. У цьому виявляється активне, творче начало картини світу.

Образ світу належить окремому суб'єкту діяльності, з усіма властивими йому індивідуальними особливостями, тільки йому притаманними відношеннями з навколишнім світом. А.Ф. Лосєв писав, що в кожній людині можна помітити, як би не була багата її психіка, одну загальну лінію розуміння речей і поведження з ними [9]. Це можна розглядати як певну особистісну стратегію або стратегію "бачення" світу (світобачення). І.Г. Еренбург зазначав, що одним поетам властиве звукове сприйняття світу, іншим – зорове. О. Блок чув, В. Маяковський бачив, Й. Мандельштам жив в різних стихіях [17, с.313].

Виникнення образу світу є процесом не репродукції, а реконструкції, а й процесом творчості і співтворчості. Творчий початок закладений в самому процесі розпредмечування навколишнього світу, світу культури, його інтерпретації і привласнення, а також подальшого опредмечування "свого" світу через співучасть у створенні культурних і матеріальних цінностей суспільства.

Однією з основних ознак (властивостей) картин світу, враховуючи наочний характер людської діяльності і мислення, є її наочність. Специфіка наочності картини світу полягає не в її тілесній "сенсуальній очевидності, а в

можливості виразу певних ідей, категорій через різні прийоми їх візуалізації". Більшість образів в картині світу має візуальний характер, але необхідно відзначити, що достатньо широко представлені і аудіальні образи.

З поняттям наочності картини світу пов'язані особливості гомогенності як просторово-часової однорідності зображення. Візуалізація картини світу може відбуватися відповідно до різних принципів прямої або зворотної перспективи, де на одній площині зображаються події, які сприймаються з однієї точки зору тих, хто їх спостерігає, або зображення, де від однієї площини постають зображення з різних часів і різних місць [12].

Оскільки картина світу не є закінченим образом світу, їй притаманна особлива пластичність, рухливість, поліваріантність. Щоб бути гранично ясною, лаконічною, вона повинна використовувати і особливі засоби побудови образів, вироблених людством для синтезу і збереження інформації, - різні поняття, логічні висновки, образи-гештальти, форми художнього узагальнення тощо, а також до таких засобів відносяться розпливчасті, громіздкі, не строго сформульовані багатозначні і глибинні образи-поняття, що дають імпульс для широких узагальнень і аналогій.

Завдяки здатності візуалізації, саме "невидиме, умоглядне, глибинне" на рівні підсвідомості стає наочним. Жодна сучасна наукова картина світу, не говорячи вже про художні картини світу, не обходиться без наочності різного рівня вираження. Отже, властивість наочності можна віднести до найістотніших властивостей картини світу. Та і саме поняття "картина світу", "образ світу", "світобачення" за своєю природою нерозривно пов'язані з "баченням", спогляданням, візуалізацією, наочними формами мислення.

Кожній людині властива своя стратегія світобачення. Є люди схематизувального типу розуму і розуму конкретно-тілесної орієнтації. Так, наприклад, для О.Блока було характерне "постійне сприйняття ... абстрактних понять як зорово-уявних" [3]. Акт творчості суб'єкта починається вже з моменту привласнення індивідом загальної картини світу і трансформації її в індивідуальний образ світу. Відбувається інтерпретація і переломлення її через здібності суб'єкта діяльності, через його відносини, контакти з культурою свого часу, які завжди унікальні, через існуючий первинний образ світу суб'єкта. А.Ф. Лосєв називає цей процес "первинною примітивно-інтуїтивною реакцією людської свідомості на речі, його початково-життєвою інтуїцією, початковим світовідчужанням людини", яке не може не накласти свого відбитку на характер організації її особистої картини світу" [Цит. за 13,с.29].

В основі наших наявних знань лежить картина світу, засвоєна в дитинстві. Так, Л. Вітгенштейн писав про підстави досліджень А.Лауазьє: "Він сприйняв певну картину світу, і, звичайно ж, він її не винайшов, а заучив, як це робить дитина. ..."Картину світу", а не "гіпотезу", тому що це є природною підставою його дослідження і як таке воно є невимовним"[2 с. 80].

"Невимовність" цієї особистісної картини світу, що йде корінням в культуру, полягає і в тому, що вона організована за законами багатозначного контексту. У такій картині світу важливу роль відіграють схематичні візуальні форми, що робить особистісну картину світу синкретичною вербально-іконічною структурою. Якщо ми в думках маюємо універсум, то в нашій свідомості постають геометрично оформлені образи атомів, молекулярних ланцюгів, кулі планет, що обертаються навколо Сонця, значно рідше формули Луї де Бройля, Ейнштейна і все те, що називається математичною мовою науки.

Унаслідок образності контексту вказані просторові форми несуть неявне знання, що не формалізується. Завдяки цьому до процесу пізнання залучається новий зміст, який не одержав або не може одержати свого повноцінного виразу в мовних і логічних засобах.

Людина дивиться на світ не тільки крізь призму свого індивідуального досвіду, але перш за все крізь призму суспільного досвіду. На це звертає увагу Х. Ортега і Гассет: " З моменту появи на світ ми живемо, занурюємося в океан звичаїв, саме вони – перша найсильніша реальність, з якою ми зустрічаємося, вони є *sensu stricto*, нашим оточенням, або соціальним світом, тим суспільством, в якому ми живемо. Через цей світ, або світ звичаїв, ми і бачимо людей і світ предметів, бачимо Універсум" [3, с.33].

Візуальне мислення є одним з механізмів об'єктивування форм буття ідеального, до якого і належить картина світу як глобальний суб'єктивний образ об'єктивного світу, який зароджується й існує в свідомості людини і в більш глибинних шарах її психіки, що не об'єктивувалися. Шляхом створення наочних метамоделей картини світу за наслідками первинної (в мові) і вторинної раціоналізації (у філософії, науці тощо) візуальне мислення сприяє об'єктивуванню картини світу. Е. Мах писав, що не тільки людство, але і кожна окрема людина знаходить у собі, раз прокинувшись до повної свідомості, готове світобачення, в утворенні якого вона не бере участі. Вона одержує його як дар природи і культури, але привласнити її людина може тільки через активну переробку її змісту, вносячи у свій образ світу образи і знаки культури даного суспільства.

З огляду на семіологічні уявлення про картину світу як знакове утворення, розрізняють два базисні компоненти – зміст (ідеальний об'єкт) і знакову форму, якій репрезентується цей ідеальний об'єкт. Яскравим прикладом впливу "загальної ментальності на мову візуальних форм є різні архітектурні стилі, властиві різним епохам розвитку людської культури. Архітектура є одним із видів візуального мистецтва, однією з функцій якого є невербально-образна комунікація. Мовою архітектури є відношення обсягу, форми, маси, колористики, тобто мова візуальних відношень, наприклад, рівноваги або невірноваженості, динаміки або статичності, за якими стоять більш складні людські категорії: вільнодумства, миролюбності, романтичності, або навпаки, сили, агресивності, напруги (якщо порівняємо архітектурні стилі середньовіччя і епохи Ренесансу) [18].

Оскільки естетичні і наукові канони репрезентації об'єктів, як стверджують фахівці, впливають навіть на фундаментальні основи перцепції, то між стилями в живописі і тим, що можна назвати "стилями зору", існує значущий зв'язок, принаймні, щодо форм і розмірів. Отже, існує залежність візуальних форм в індивідуальній творчості, від репрезентацій об'єктів у різних видах мистецтва, виконаних за канонами даної культури. У домінуванні механізмів правопівкульного або лівопівкульного типу мислення також істотно роль відіграє орієнтація тієї або іншої культури.

Виходячи з цього, ми можемо вважати, що візуальне мислення, візуально-мисленнєві образи є не тільки носіями,

"трансляторами" картини світу взагалі, і індивідуального образу світу, зокрема, але і самі створюють його. Вони є не тільки продуктом, а й творчим складовим компонентом загальної картини світу, властивої тій або іншій епосі. Кожному окремому художнику властиве те загальне, типологічне, що дозволяє розглядати його творчість як таку, що належить до певної школи, окремого напрямку в мистецтві, країни в цілому.

Г. Вельфлін [12] стверджує, що різні епохи породжують різне мистецтво, а характер епохи перехрещується з національним характером. Цей об'єктивний процес обумовлює розмежування стилю індивідуального, національного і стилю епохи.

Погляд на індивідуальний стиль як культурно-історичне явище, де індивідуальне "бачення" художника, виражене в його творчій манері, є історично детермінованим, властивий ряду авторів: "Матеріальне гомоморфно пов'язане з духовним, специфічно людським" [13, с.22]. Отже, візуальні форми несуть в собі знаковість, будучи візуальними знаками тієї або іншої ментальності, тієї або іншої картини світу, властивої тому або іншому суспільству або окремим його представникам.

У своєму розумінні змісту метарівня візуально-мисленневих стратегій, ми згодні із В.Д. Смирновим, який вважає, що "...процес побудови образу починається не з дії зовнішнього стимулу, а як такий ...початковою ланкою якого у функціональному плані є система пізнавальних гіпотез, що безперервно генеруються суб'єктом щодо зовнішнього оточення" [15, с.207].

Також ми опираємося на роботи О.Ю. Артемьєвої, яка доводить, що суб'єкт приймає стимуляцію зустрічною структуризацією світу. Як основу становлення змісту метарівня візуально-мисленневої стратегії ми розглядаємо образ світу "як інтегральне утворення" (О.М.Леонтьєв, В.А.Смирнов), яке визначає індивідуальний характер бачення тих або інших явищ світу, будучи своєрідною "призмою, що фільтрує на свідомому і неусвідомлюваному рівні значуще і незначуще для певного суб'єкта діяльності. Таким чином, у візуально-мисленневій стратегії, вже на метарівні закладаються підвалини індивідуального візуального "бачення" гіпотези, візуалізації вирішуваної проблеми.

Мотивація до візуалізації тієї або іншої проблеми закладена в активній діяльній природі образу світу, а також визначається мотиваційно-смысловими структурами особистості суб'єкта діяльності,..."формування образу (уявлення, уяви, сновидіння тощо) повинне розглядатися в контексті особистості" [4, с.118], що ще раз підкреслює активність, "особистісність" і цілісність суб'єкта діяльності в усіх його проявах і дає нам право віднести це і до мисленневих образів, зокрема, до образу-концепту. Регулятором діяльності, і, отже, уявлення світу є суб'єктивний досвід - структуровані сліди, що передують реалізованому на даний момент психічному акту діяльності [4].

Отже, всі рівні візуально-мисленневої стратегії створення візуального образу-концепту опосередковані образом світу суб'єкта діяльності, як "сукупним досвідом людства", значенням як "п'ятим квазивиміром" його образу світу, а також, його особистісними смислами і предметними значеннями. Базові методологічні установки вітчизняної психології, що стверджують активність, опосередкованість розвитку образів інтегральним образом світу суб'єкта і мотиваційно-смысловими структурами його особистості, перенесені з вивчення генези перцептивних образів на проблему генези візуально-мисленневих образів, дають можливість системного, цілісного, більш поглибленого аналізу цієї проблеми.

Важлива роль у становленні метарівня візуально-мисленневих стратегій належить вербальній системі, яка, на думку В.Ф.Петренка, виявляється в тому, що структури мови, організовуючи людське сприйняття і досвід, значною мірою впливають на структури суспільної свідомості і, як наслідок, - на світогляд і світобудову. У свою чергу, фігури свідомості як ідеальні конструкції виступають схемою, планом майбутніх вже матеріальних творинь [11]. Вплив вербально-мовних структур на візуальні форми відображення, "бачення" навколишнього світу і сутності його явищ підкреслювався також В. Гумбольдом, який уважав, що різні мови - це не різні означення одного і того ж предмета, а різні бачення його. В.Ф.Петренко також підкреслює, що уявлення про аналітичну функцію мови, про опосередкованість сприйняття і свідомості суб'єкта системою значень і факт відмінностей національних мов за лексичною і граматичною структурою неминуче приводять до висновку про відмінність картини світу, сформованої у представників тієї або іншої мовної культури [11].

У основі метарівня візуально-мисленневої стратегії лежать категоріальні структури індивідуальної свідомості, індивідуальні системи значень. Разом з об'єктивними базисними категоріями у свідомості, що рефлексує, виділяються категорії, що відображають суб'єкт-об'єктні відносини, атрибутивні характеристики соціального буття людини. Отже, "категоріальні структури" можна розглядати як універсальні, базисні для різних мовних систем. Можливість існування візуальних гіпотез підтверджують дослідження Дж.Брунера, який виділяє як самостійний вид перцептивні категорії, розглядаючи їх як цілісні перцептивні гіпотези, згорнуті до якогось одиничного перцептивного еталону, що визначає побудову і розпізнавання образу.

Таким чином, система значень як така, що створює індивідуальну свідомість і, водночас, як одиниця суспільної свідомості може бути задана не тільки словесно, але й у системі візуальних образів, правил невербальної поведінки і може входити як складова метарівня до візуально-мисленневої стратегії.

На метарівень візуально-мисленневих стратегій суб'єкта діяльності впливає система значень суспільної свідомості, в якій гетерогенно і разом з науковим знанням містяться життєві уявлення, соціальні стереотипи і забобони. Вони передаються з покоління в покоління і відображають певні історичні національно-культурні форми суспільної свідомості. Ці складові свідомості є функціональною єдністю і знаходяться в постійному русі, який включений в загальний рух діяльності, реальне життя індивіда в суспільстві. Усі системи значень, об'єднуючись у такі категоріальні структури, як значення, чуттєва тканина, особистісні смисли, утворюють систему людської свідомості [8]. Ці категоріальні структури входять як складові до метарівня візуально-мисленневих стратегій, і є регулятивними механізмами між метарівнем і іншими її рівнями: макро- і мікрорівнем.

Функціональний характер чуттєвої тканини виявляється в тому, що "наочний зміст", витяганий з образу певної сприйманої дійсності, існує для суб'єкта через сукупність сприйманих рис або елементів. Узяті у відношенні до наочного змісту ситуації, ці елементи мають значення тільки у відношенні до неї і лише в цьому значенні служать "чуттєвою тканиною" образу. Але у відриві від відношення до образу ці елементи мають власне значення, яке, у свою чергу, може репрезентуватися суб'єкту через інші видимі характеристики об'єкта, тобто через інший зміст образів (за В.В.Століним).

Однією з найважливіших властивостей образу світу є його властивість акумулювати передісторію діяльності. Зважаючи на те, що конструкт "суб'єктивний досвід" узгоджується з поняттям образу світу, як окреме з цілим (за О.Ю.Артем'євою), структурними компонентами метарівня є категоріальні структури індивідуального досвіду зі своєю властивою тільки їм специфікою, яка організовується в індивідуальні "візуальні еталони", "образи-ідеали". Все це і визначає індивідуальне "бачення" світу суб'єктом діяльності, його "особистісні смисли".

Важливу роль при цьому в становленні метарівня візуально-мисленневих стратегій суб'єкта діяльності відіграють професійні "фігури" свідомості [за В.П.Петренком). Ідеться про систему значень, яка організовується в професійні "еталони", "стереотипи", "прототипи", що у свою чергу утворює категоріальну сітку, крізь призму якої суб'єкт "візуалізує" значущість ситуації, її ознак для своєї діяльності.

Дослідження вітчизняної психологічної науки, в яких "суб'єктивний досвід" і "образ світу" розглядаються як багаторівневі структури, дають можливість вивчення глибинного шару суб'єктивної семантики. Його елементами виступають "значення", які О.Ю.Артем'єва визначає як сліди взаємодії з об'єктом світу, зафіксовані у вигляді відношень до цих об'єктів, які за природою своєю близькі до понять "значення", "смысл", що використовуються в концепції Л.С.Виготського і О.М.Леонтьєва.

Розгляд генези смислів у поточній предметній діяльності і акцент на зверненні до слідів особистої передісторії діяльності (О.Ю. Артем'єва), на відміну від традиційної психосемантики, дає нам можливість говорити про наявність у структурі метарівня глибинних шарів індивідуальної суб'єктивної семантики, яка може виявлятися як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівнях.

Одним із основних чинників, що сприяє розвитку візуального мислення, є загальна картина світу, притаманна тому чи іншому суспільству, що визначає стратегії його пізнання і творення індивідуальних образів світу її представників. Наочність є однією із основних характеристик картини світу і нерозривно пов'язана з предметним характером людської діяльності. Залежно від історичної епохи, де створюється картина світу, форми наочності будуть змінюватися.

Візуальне мислення та його образи здатні відтворити всі ті універсальні категорії, концептуально-чуттєві поняття, які виступають характеристиками творення картини світу людства. На основі узагальнення здобутків з антропології, мистецтвознавства, психології, психолінгвістики та власних досліджень доведено, що просторово-часові межі картини світу розширюються з розвитком візуального мислення людини і, водночас, можливості "концептуального бачення" людини можуть обмежуватися існуючим у її свідомості образом світу. Зі зміною картини світу змінюються не тільки змістові, але й операціональні компоненти візуального мислення.

Отже метарівень візуально-мисленневої стратегії, тобто її особистісно-концептуальний рівень, будучи похідним від культурно-історичного буття людини, картини світу, властивої тому або іншому суспільству, епосі, ментальності, властивої тому або іншому універсуму, а також індивідуального образу світу суб'єкта діяльності, у свою чергу, робить безпосередній регулятивний вплив на макрорівень візуально-мисленневої стратегії. Цей вплив здійснюється через мотивацію до розв'язання тих або інших творчих задач, "естетичні переваги", особистісні і діяльнісні установки, які знаходять вияв у "візуальних установках", через "загальне бачення" тієї або іншої проблеми, систему значень і особистісних смислів суб'єкта діяльності, реалізованих через семантичне наповнення тієї або іншої вирішуваної задачі. На неусвідомлюваному рівні це реалізується через інтуїцію, "інсайт", здогад, "бачення задуму" тощо.

Візуально-мисленневі стратегії митців є "похідною" їх образу світу, який сформувався в ході становлення суб'єктивного досвіду й індивідуальної діяльності. Зокрема, візуально-мисленневі стратегії створення образу-концепту є підґрунтям для творчої діяльності, і, зокрема, основою творчих стратегій в образотворчому мистецтві.

Перспективи подальшого дослідження проблеми візуального мислення пов'язані з дослідженням його механізмів, вивченням взаємозв'язку з процесами творчості у різних галузях людської діяльності, створенням і обґрунтуванням методів діагностики механізмів візуального мислення та особливостей його розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Величковский Б.М.* Образ мира как гетерархия систем отсчета / А.Н.Леонтьев и современная психология. – М., 1983. – С. 155-164.
2. *Витгенштейн Л.* О достоверности / Л. Витгенштейн // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 80-92.
3. *Дилтс Р.* Стратегии гениев. Т.2. / Альберт Эйнштейн [Пер. с англ.]. – М.: Класс, 1998. – 192 с.
4. *Гостев А.А.* Образная сфера личности / А.А. Гостев // Психологический журнал. – Т.8. – 1987. – № 3. – С. 33-42.
5. *Гуревич А. Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М.: Прогресс, 1990. – 628 с.
6. *Зализняк А.А.* О возможности структурно-типологического изучения некоторых моделирующих семиотических систем / А.А. Зализняк, В.В. Иванов, В.Н. Топоров // Структурно-типологические исследования. – М., 1962. – С. 35-89.
7. *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические реконструкции текстов / В.В. Иванов, В.Н. Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с.

8. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения / А.Н. Леонтьев. – В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – 320 с.
9. *Лосев А.Ф.* Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 534 с.
10. *Лотман Ю. М., Успенский Б.* О семиотическом механизме культуры / Ю.М. Лотман, Б. Успенский // Учен. записки Тартуского ун-та, 1971. – Т. 5. – Вып. 284. – С. 43-67.
11. *Петренко В. Ф.* Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – Смоленск: Изд-во Смоленского гуманитарного ун-та, 1997. – 400 с.
12. *Розин В. М.* Визуальная культура и восприятие. Как человек видит и понимает мир / В. М. Розин. – М.: Эдиториал УРСС, 1996. – 224 с.
13. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Под ред. Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова, В.И. Поставалова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
14. *Симоненко С. М.* Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід / С. М. Симоненко. – Одеса: ПНЦ України, 2005. – 320 с.
15. *Смирнов С.Д.* Принцип активности в построении и функционировании психического образа: Дис. ... докт. психол. наук / С.Д. Смирнов. – М., 1988. – 401 с.
16. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С.3-35.
17. *Эренбург И.Г.* Собрание сочинений: В 9 т. / И.Г. Эренбург. – М.: Художник, 1963-1967. – Т.8.
18. *Яньшин П. В.* Психосемантические механизмы рисуночной проекции: Дис. ... канд. психол. наук / П. В. Яньшин. – М., 1990. – 184 с.

Подано до редакції 19.09.2011
